

BASISBOEK

GESCHIEDENIS SOCIAAL WERK IN NEDERLAND

Maarten van der Linde

Eerste druk (2007) tot en met vijfde druk (2013) zijn verschenen onder
ISBN 978 90 6665 879 0
Zesde, compleet herziene en uitgebreide druk, augustus 2016

Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland
Maarten van der Linde

ISBN 978 90 8850 680 2
NUR 696

© 2016 B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 12010, 1100 AA Amsterdam-Zuidoost) te wenden.

Woord vooraf

Bij het begin van het college ‘geschiedenis van de sociale beroepen’ vroeg een student: ‘Waarom moeten we iets van geschiedenis weten? Dit is toch een beroepsopleiding?’ Mijn antwoord was dat een professional in het sociale werkveld behoort te weten waarom zijn vak bestaat, en wanneer en hoe het is ontstaan. Maar ook hoe het in de loop van de tijd is veranderd, en nog steeds verandert. Met deze kennis kun je veranderingen die zich nu voordoen beter begrijpen en verklaren, je kunt verbanden leggen met wat er eerder gebeurde. Wat soms als nieuw wordt aangekondigd, blijkt bij nadere inspectie niet zo nieuw. Kennis van de geschiedenis geeft perspectief, nuanceert eenzijdige beeldvorming en corrigeert mythevorming en gemakzuchtige clichés. Je ontdekt de spanningsvelden waarin het sociaal werk opereerde: bijvoorbeeld de invloed van geloofsopvattingen, hoe het sociaal werk daardoor werd geïnspireerd, maar er ook mee worstelde en zich er (grotendeels) van losmaakte. Je ontdekt de grote rol die burgers hebben gespeeld als bestuurders en vrijwilligers en hoe klein het aandeel was van de overheid. Je ontdekt wanneer en hoe dat veranderde, zelfs zo dat heel het sociaal werk in handen kwam van de overheid. Het werk van vrijwilligers werd overgenomen door professionals. De laatste tien jaar wil de overheid die ontwikkeling weer terugdraaien. Je ontdekt dat er sprake is van een slingerbeweging. Kortom, er is wel iets te leren van de ervaringen en inzichten opgedaan vóór onze tijd, want wij zijn niet de eersten die zich bezighouden met sociaal werk.

Voor een mens is geheugenverlies iets verschrikkelijks, want je weet dan niet meer wie je bent, waar je vandaan komt en waar je naar op weg bent. Voor het sociale beroep is geheugenverlies ook niet fijn. Ook als beroepsgroep wil je graag weten waar je vandaan komt, wat je in de geschiedenis hebt meegemaakt en wat je maatschappelijke opdracht is.

In dit boek trekt de bonte optocht van trendsetters en opvolgers aan ons voorbij. Zij inspireerden, gaven het voorbeeld, bouwden het werk op en zorgden voor continuïteit. Het verhaal van deze personen, hun activiteiten en hun ideeën probeer ik telkens te plaatsen in de context van hun tijd, in de samenleving waarin zij leefden, dachten en werkten. Dit betekent dat ik in dit boek ook veel aandacht besteed aan de bredere geschiedenis van Nederland. Dat heeft er toe geleid dat de hoofdstukken 5/6, 7/8 en 9/10 koppels zijn: 5, 7 en 9 bieden de context voor 6, 8 en 10. Het wordt duidelijk in de inhoudsopgave.

Sociaal werk is een breed werkveld; ik vind het belangrijk dat de brede kijk blijft bestaan. Het sociaal werk omvat hulp- en dienstverlening door maatschappelijk werkers, sociaal-pedagogische begeleiding van mensen met beperkingen, ouderenzorg, jeugdzorg, maar ook kinder- en jeugdwerk, community werk, forensisch sociaal werk, schuldhulpverlening, verslavingszorg en maatschappelijke opvang. De sociaal-juridische dienstverlening hoort er bij. Sociaal werk heeft ook contacten of werkt zelfs samen met de aangrenzende domeinen van sociale zekerheid, gezondheidszorg, onderwijs, volkshuisvesting, justitie en het recht. De werkterreinen die in dit boek aan de orde komen, hangen nauw met elkaar samen en raken als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen en wetgeving steeds meer op elkaar afgestemd. Ik hoop dat het een leesbaar geheel is geworden; wie terugschrikt voor zo veel tekst, kan eerst een blik werpen op de plaatjes. Aan de hand van ruim tweehonderd illustraties wordt ook al iets zichtbaar van de grote lijn van het verhaal.

Een klein jaar voor de eerste druk van dit boek (2007) begon de digitale *Canon sociaal werk* (www.canonsociaalwerk.eu) aan zijn opmars. De auteurs maakten er een gezaghebbend naslagwerk van, een goudmijn, met liefst twintig deelcanons, verdeeld over Nederland (12), Vlaanderen (6) en internationaal (2). Nieuwe canons zijn in voorbereiding. Zelfs in regeringsdocumenten wordt naar de canons verwezen. Tientallen academici, onderzoekers, publicisten en docenten werken eraan mee. Wie zich snel wil oriënteren of juist verdieping zoekt, kan hier veel kwalitatief goede informatie vinden, naast beeldmateriaal, documentaires, digitale bronnen, gedigitaliseerde boeken en artikelen en signalementen van nieuwe publicaties. Gratis aanklikbaar. Vanaf 2008 ben ik als auteur en redacteur bij de *Canon sociaal werk* betrokken en het stemt vrolijk dat zo veel mensen de canons raadplegen. Het aantal bezoeken gaat naar de half miljoen per jaar. In de hoofdstukken van dit boek verwijs ik naar vensters uit de canons. Waarom dan toch een boek? Voor mij werkt de combinatie van papier en digitaal het beste. Ik hou van een boek dat overzicht geeft, lijnen trekt en verbanden laat zien. Waarin je van papier kunt lezen, kunt aanstrepen en terug- en vooruit kunt bladeren. Dat is voor mij de ideale manier van studeren: een boek over de geschiedenis van sociaal werk lezen, in combinatie met de digitale schatkamers van de canons (waarin je trouwens ook kunt bladeren en doorklikken).

Tot slot wil ik enkele personen bedanken voor hun commentaar op teksten uit dit boek: Joke Goslinga, Froukje Hajer, Simona Karbouniaris, Biem Lap, Ties Limperg, Harry Peer, Lies Schilder en Anne van Veenen. En ik bedank het team van Uitgeverij SWP – Paul Roosenstein en Rob van der Poel voor het vertrouwen, Marjo de Jong voor de plezierige samenwerking in de productie, Ine van Schaik voor haar stimulerende eindredactie en de vormgevers voor de fraaie vormgeving van het boek dat nu voor ons ligt.

Maarten van der Linde

Inhoud

1	Motieven voor sociaal werk	13
1.1	Godsdienstige levensbeschouwing: barmhartigheid en gerechtigheid	14
1.2	Medemenselijkheid: filantropia en humanitas	24
1.3	Openbare orde en welbegrepen eigenbelang	25
1.4	Sociale angst	26
1.5	In stand houden van arbeidsreserve	27
1.6	Schuldgevoel en verontwaardiging	28
1.7	Emancipatie en ontplooiing	30
1.8	Het professionele motief	32
1.9	Mensenrechten als inspiratiebron	36
1.10	Ervaringsdeskundigheid	39
2	Het fundament: sociale zorg in de middeleeuwen, 500-1500	42
2.1	Hoe kwamen de christenen in ons land terecht?	42
2.2	Kleinschalige samenleving met vele steden	43
2.3	Sociale zorg door kloosters en armenregelingen	46
2.4	Nieuwe inspiratie: ketterse en armoedebewegingen	49
2.5	Franciscus' geweldloze revolutie	51
2.6	Van kloosters naar gasthuizen: de middeleeuwse zorg	54
2.7	Netwerk van sociale voorzieningen	59
3	Humanistische hervormingen, 1500-1550	60
3.1	Humanisten ontdekken de mens	60
3.2	De ergernissen van Erasmus	63
3.3	Juan Luis Vives formuleert een nieuw sociaal overheidsbeleid	65
3.4	Invloedrijke 'sociale wetgeving'	67
3.5	Dirck Coornhert en opvoeding... ook van boeven	68
4	Het stempel van reformatie, revolutie en republiek, 1500-1780	71
4.1	Hervormingsbewegingen niet te stuiten	72
4.2	Protestantse theologen over armoede	75
4.3	Opstand tegen de koning van Spanje	75
4.4	De Republiek en de Gouden Eeuw	78
4.5	Tolerantie, geen gelijke rechten, toch vrijheid...	81
4.6	Armoede: wie is verantwoordelijk?	86
4.7	Uniek in Europa	89

5	Volksoopvoeding en liefdewerk: inspiratiebronnen, 1780-1860	93
5.1	Inspiratiebronnen van de sociale pioniers	93
5.2	De invloed van het verlichtingsdenken	95
5.3	Eerste poging tot staatsarmenzorg mislukt	100
5.4	Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	103
5.5	De katholieke herleving	105
5.6	Het protestantse Réveil	110
6	Praktische idealen in zorg en opvoeding, 1780-1860	114
6.1	Doven: het eerste speciaal onderwijs (1790)	114
6.2	Onderwijs en zorg voor blinden (1808)	117
6.3	Maatschappij van Weldadigheid: werkverschaffing om armoede te bestrijden (1818)	120
6.4	Armenpatronaat: bezoeken en begeleiden naar zelfredzaamheid (1820)	125
6.5	Verzorging en verpleging: diakonessen geven het voorbeeld (1820)	131
6.6	Reclassering: de misdadiger is een medemens (1823)	133
6.7	Psychiatrie: van bewaren naar behandelen (1827)	137
6.8	Kinderopvang: ook de kleuters moeten iets leren (1827)	140
6.9	Club- en buurthuiswerk: volksverheffing, sociaal werk en evangelisatie (1831)	143
6.10	Verslavingszorg: zelfbeheersing als beschavingsideaal (1842)	145
6.11	Opvang en zorg voor verwaarloosde jeugd (1845)	147
6.12	Vrouwenopvang: opvoeding en opleiding voor 'gevallen' vrouwen (1848)	150
6.13	Jongerenwerk: als gelijken onder elkaar (1851)	151
6.14	Verstandelijkgehandicaptenzorg: genezing door opvoeding (1855)	153
6.15	Bescherming tegen de risico's van het leven: de onderlinges voor sociale verzekering (1827)	156
7	De lange weg naar sociale wetgeving, 1860-1940	159
7.1	Modernisering en democratisering	159
7.2	De Grondwet van 1848: scheiding van kerk en staat, vrijheidsrechten, beperkte volksinvloed	160
7.3	Op weg naar een verzuilde samenleving	162
7.4	Vrouwenbeweging: Vrouwen rijst op!	167
7.5	De verzuilde samenleving: binding en overzichtelijkheid	170
7.6	De armenzorg: wie is verantwoordelijk? De Armenwet (1854)	172
7.7	Eerste ronde sociale wetgeving: 'de zwakken beschermen': Kinderwet en Arbeidswet	174
7.8	Tweede ronde sociale wetgeving: hindernissen compenseren	176
7.9	Na het begin... op weg naar sociale zekerheid	178
7.10	Het ontstaan van 'de sociale sector'	179

8	Het ontstaan van modern sociaal werk, 1860-1940	181
8.1	Marie Kruseman, de eerste 'sociaal werkster'	181
8.2	Vijf sleutelfiguren in het sociaal werk omstreeks 1900	182
8.3	De eerste beroepsopleiding voor sociaal werk: Amsterdam 1899	189
8.4	Werkveld in ontwikkeling	192
8.5	Armenzorg nieuwe stijl: Liefdadigheid naar Vermogen (1871)	193
8.6	Kinderen met een slechte lichamelijke conditie: De Vereeniging voor Vakantiekolonies	196
8.7	Kinderen met een hongerige maag: de Vereeniging Kindervoeding	197
8.8	Arbeidsbemiddeling als onderdeel van armenzorg	198
8.9	Verbetering van de huisvesting: toezicht en hulp	199
8.10	'Ontoelaatbare gezinnen'	202
8.11	Noodhulp: winterkoude, werkloosheid, onvoorzienne rampen	203
8.12	Maatschappelijke opvang: zwervers en daklozen	206
8.13	Vrouwenopvang: vallen en weer opstaan	210
8.14	Verslavingszorg: Stuivers Spaarbank en het eerste Consultatiebureau voor Alcoholisten	214
8.15	Reclassering: hulp en steun, maar ook toezicht	216
8.16	Maatschappelijke gezondheidszorg: wijkverpleging en thuiszorg	219
8.17	Kinderen met een verstandelijke beperking: 's Heeren Loo	223
8.18	Mensen met een lichamelijke beperking: de Johanna Stichting	225
8.19	De opkomst van pleegzorg en kindbescherming	227
8.20	Dagopvang als alternatief voor het jeugdinternaat: Elisabeth Boddaert	234
8.21	Meedoen in de samenleving: volkshuis, dorps huis, volksuniversiteit, volkshogeschool	235
8.22	Samenlevingsopbouw: 'Opbouw Drenthe'	241
8.23	Jeugdwerk: speeltuinwerk, clubhuiswerk, jeugdverenigingen	243
9	Nederland tussen oorlogsramp en welvaartsgroei, 1940-1990	254
9.1	Vooroorlogse hulp aan Joodse vluchtelingen	254
9.2	Oorlog, bezetting, massamoord	257
9.3	Doorwerking en verwerking van de oorlog	263
9.4	Naoorlogse idealen en de realiteit	265
9.5	Garantie van de bestaanszekerheid	267
9.6	Een ministerie van Maatschappelijk Werk	270
9.7	Nederland verandert	273
9.8	Het hervormingsgetij verloopt	278
9.9	Blijvende veranderingen in de sociale en culturele sfeer	281
9.10	Nederland immigratieland	283

10	Sociaal werk tussen vrijwilligers, professionals en overheid, 1945-1990	288
10.1	Joods Maatschappelijk Werk: je herpakken na de ramp	288
10.2	Nederlands Volksherstel: poging tot coördinatie van het verzuilde sociaal werk	291
10.3	Social casework, de kern van het nieuwe 'maatschappelijk werk'	293
10.4	Onmaatschappelijkheidsbestrijding: paternalisme werd een taboe	298
10.5	De alternatieve hulpverlening: radicale betrokkenheid als breekijzer voor modernisering	300
10.6	Kinderbescherming: de vernieuwing die op zich liet wachten	304
10.7	Jeugdreclassering: verwaarloosde jeugd verliest haar onschuld	312
10.8	Reclassering: een humanitaire traditie op zoek naar effectiviteit	315
10.9	Jeugdwerk: werk maken van spelen en talentontwikkeling	320
10.10	Impact van het feminisme: VOS-cursus, Blijf van m'n lijf, genderspecifiek werken	335
10.11	Vormings- en ontwikkelingswerk: actief en geïnformeerd burgerschap bevorderen	343
10.12	Van opbouwwerk naar sociale makelaars	351
10.13	Vernieuwing van de verstandelijkgehandicaptenzorg: het ontwikkelingsmodel	361
10.14	Psychiatrie, antipsychiatrie en cliëntenbeweging	363
10.15	Creatieve therapie: de vaktherapeutische beroepen	365
11	Ontstaan en ontwikkeling van de sociaal-juridische dienstverlening, 1850-2010	369
11.1	Begin van sociale rechtshulp: internationaal (1876)	369
11.2	Begin van sociale rechtshulp in Nederland (ca. 1850)	372
11.3	De eerste overheidssubsidie: het Amsterdamse Bureau voor Rechtskundige Hulp (1913)	378
11.4	Wettelijke regeling: Engeland (1949)	380
11.5	Wettelijke regeling: Nederland (1957)	381
11.6	Vernieuwing: wijk rechts- en wetswinkels: internationaal (1963)	383
11.7	Vernieuwing: wetswinkels in Nederland (1970)	384
11.8	Toch weer Bureaus voor Rechtshulp (1974-2006)	387
11.9	Sociaal raadsliden	387
11.10	HBO-SJD, ontstaan en ontwikkeling (1985-heden)	388
11.11	Conclusies	391

12 De kentering: minder verzorgingsstaat, meer zorgzame samenleving?	
1985-2015	393
12.1 Het roer wordt omgegooid	394
12.2 Zorgzame samenleving	395
12.3 Hattinga Verschure: zelfzorg, professionele zorg, mantelzorg	397
12.4 Marktdenken in de sociale sector	398
12.5 Verbazing	398
12.6 Bureaucratie, markt en professie	399
12.7 Inspiratiebronnen voor professionalisering	401
12.8 Vermaatschappelijking van de zorg	402
12.9 Aan de slag in de frontlinie	403
12.10 Eerherstel voor zorgzaam paternalisme	404
12.11 Outreachende hulpverlening	406
12.12 Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en verder	408
12.13 De gemeente als eerste overheid	410
12.14 Welzijn Nieuwe Stijl	411
12.15 Opleidingen voor sociaal werk: de moeilijke combinatie van breed en diep	413
12.16 Onderzoek, vernieuwende methodes, debatten, media en platforms	416
Bronnen	421
Websites Geschiedenis van sociaal werk	421
Literatuur	423
Persoonsregister	452
Over de auteur	459

Ondersteunende website: GESCHIEDENIS-SOCIAALWERK.NL
Oefenvragen, begrippen en verwijzingen naar de *Canon sociaal werk*.

Motieven voor sociaal werk

We beginnen met de vraag: waarom zouden mensen zich eigenlijk bekommeren om kwetsbare mensen of groepen? Uit gesprekken met studenten sociaal werk (MWD, CMV, SPH, CT) bleek dat verschillende motieven een rol kunnen spelen. Studenten kwamen bij zichzelf de volgende (combinaties van) beweegredenen tegen:

- *Betrokkenheid*: je hebt medelijden, je voelt je betrokken. Als je iets kunt betekenen voor iemand die in de problemen zit, geeft dat een goed gevoel.
- *Vanzelfsprekendheid*: het is vanzelfsprekend dat je te hulp schiet; het is niets bijzonders.
- *Interesse*: interesse in mensen, je doet ervaring op in het werken met heel verschillende mensen, die anders zijn dan jezelf. Ook uit andere bevolkingsgroepen.
- *Opvoeding*: in je opvoeding heb je geleerd dat je mensen met problemen moet helpen; je bent niet alleen voor jezelf op de wereld.
- *Afwisseling*: werken in de hulpverlening kan een welkome afwisseling zijn in je (eentonige) leven.
- *Macht*: helpen geeft een machtspositie, soms moet je weleens de baas spelen, voor de bestwil van de ander, want de persoon tegenover je is echt de weg kwijt en heeft je hulp nodig.
- *Contact*: bezig zijn in sociaal werk biedt sociale contacten, je komt mensen tegen, je komt uit een sociaal isolement.
- *Ervaring*: als het lukt je eigen probleem op te lossen (bijvoorbeeld schulden of een verslaving), ben je door die ervaring gemotiveerd anderen daarin te ondersteunen.
- *Ontplooiing*: in dit werk kun je je ontplooiën, nieuwe kanten van je zelf ontdekken.
- *Schuldgevoel*: omdat je het zelf goed hebt, voel je je soms schuldig tegenover anderen die in de problemen zitten. Door hen te helpen, kun je iets van die schuld aflossen.
- *Onrecht*: de maatschappij zit onrechtvaardig in elkaar; kennis, inkomen en kansen zijn ongelijk verdeeld. Rijke mensen worden rijker, arme mensen worden armer. Terwijl je mensen helpt, kun je er ook aan meewerken dat de maatschappij iets minder onrechtvaardig functioneert.

Al deze redenen zijn terug te vinden bij mensen en instanties die vroeger actief waren in het sociaal werk. Hierna zijn tien motieven uitgewerkt die in de loop van de geschiedenis – en nog steeds – mensen hebben aangezet om sociaal werk te verrichten. De volgorde is niet bepaald door het belang van de beweegredenen, maar meer door het moment waarop ze zich in de geschiedenis hebben aangediend. Achtereenvolgens komen aan de orde:

Motief 1: godsdienstige levensbeschouwing: *barmhartigheid en gerechtigheid*

Motief 2: medemenselijkheid: *filantropia en humanitas*

Motief 3: openbare orde en welbegrepen eigenbelang

Motief 4: sociale angst

Motief 5: in stand houden van arbeidsreserve

Motief 6: schuldgevoel en verontwaardiging

Motief 7: emancipatie en zelfontplooiing

Motief 8: het professionele motief

Motief 9: mensenrechten

Motief 10: ervaringsdeskundigheid

1.1 Godsdienstige levensbeschouwing: barmhartigheid en gerechtigheid

Armenzorg is een belangrijk onderdeel van godsdiensten en levensbeschouwingen. Dat geldt voor jodendom, christendom en islam. Ze verschillen door eigen accenten en uitwerkingen en variëren in de ethische grondslagen.¹ Maar deze godsdiensten zijn nauw verwant, ook al wordt dat vaak vergeten als gevolg van de conflicten die ook al eeuwenlang heersen. In dit boek gaat het niet om die conflicten, maar om de opvattingen over ‘zorg voor de medemens’.

Bij een godsdienstige levensbeschouwing gaat het om een goddelijke opdracht. Het gaat niet om iets wat je vrijblijvend kunt doen of laten. Het gaat om een plicht, maar niet elke gelovige zal het als een plicht ervaren. Voor de een is het gewoon, vanzelfsprekend. Je helpt waar je kunt en dat is even normaal als ademen. Voor een ander zal het heel wat moeilijker zijn hieraan te voldoen.

‘Verantwoordelijk zijn’, verantwoording afleggen over je daden, hoort hier ook bij. Dit gebeurt definitief bij ‘een laatste oordeel’, na de dood. Men verschijnt voor een rechter, misschien wel voor God zelf. In de Bijbel en de Koran zijn vele passages te vinden over beloning en straf, hemel en hel. In ruil voor een rechtvaardig en aan de medemens toegewijd leven, zal God bij het laatste oordeel mild gestemd zijn; de kans op een plaatsje in de hemel neemt toe.

Tot nu toe, dat wil zeggen tot in de eenentwintigste eeuw, hebben godsdienstige opvattingen over naastenliefde – al dan niet verbonden met hemel en hel – een

¹ Koet en Sengers (red.), *Chesed, Caritas, Diaconie, Zakaat*.

bepalende invloed op het doen en laten van ontelbare gelovigen. Misschien nog belangrijker is dat ‘sociale zorg’ een vanzelfsprekend onderdeel is geworden van onze cultuur.

Het oude Egypte

In het beroemd geworden hoofdstuk 125 van het Egyptische dodenboek (ontstaan 1500-1000 voor Chr.) zegt de dode tegen zijn rechters in de onderwereld: ‘Ik heb brood gegeven aan de hongerigen, water aan de dorstigen, kleding aan de naakten en een veerboot wie aan de oever was gestrand.’² Deze passage is zo opmerkelijk omdat honderden jaren later dezelfde woorden vrijwel letterlijk worden toegeschreven aan Jezus van Nazareth (zie later in deze paragraaf).

Het jodendom

Basisfeiten: De geschiedenis van het Joodse volk gaat terug tot omstreeks 2000 voor Chr. Abraham wordt beschouwd als de stamvader. Andere grote namen uit de vroegste tijd zijn Mozes (Tien Geboden), David en Salomo. Het basisboek van het jodendom heet Tenach (door christenen het Oude Testament genoemd). De Tenach omvat vijf boeken: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium. Het Joodse geloof onderscheidde zich van andere godsdiensten door het geloof aan één God (monotheïsme) en door de vele wetten en voorschriften die men moest naleven (van voeding tot het verbod op incest). Het jodendom is een van de oudste nog ‘levende’ geloofsgemeenschappen ter wereld. Naast Israël, met ongeveer 6 miljoen Joden, is de grootste Joodse gemeenschap tegenwoordig die van de Verenigde Staten, met rond de 7 miljoen Joden. In Nederland wonen 40.000 tot 50.000 Joden, afhankelijk van de definitie die men hanteert.

In het Joodse geloof is een centraal thema dat God het Joodse volk uit de slavernij in Egypte heeft bevrijd. Deze bevrijding wordt de ‘exodus’ genoemd (het Griekse woord voor ‘uittocht’). Deze ervaring van onderdrukking gevolgd door bevrijding legt de plicht op om anderen niet te onderdrukken en mensen die het moeilijk hebben te helpen. Men moet de naaste met barmhartigheid en rechtvaardigheid tegemoet treden.

Wie wordt er bedoeld met ‘de naaste’? In ieder geval de medemens uit de eigen bevolking, maar ook de buitenlander: ‘Jullie mogen mensen die als vreemdelingen in jullie land wonen, niet onderdrukken. Behandel hen alsof ze Israëlieten zijn. Houd evenveel van hen als van jezelf. Want jullie zijn zelf ook vreemdelingen geweest, toen jullie in Egypte waren. Ik ben de Heer, jullie God’ (Leviticus 19, 33-34).³ De

² Praet, *De God der goden*, 88.

³ *Bijbel in gewone taal* (Haarlem 2014). De andere citaten uit de Tenach of het Oude Testament en het Nieuwe Testament zijn ook uit deze vertaling overgenomen.

bekendste profeet was Mozes die van God de ‘Tien Geboden’ ontvangt. Dat zou omstreeks 1400 voor Chr. geweest zijn. Deze tien geboden (zie kader) hebben de cultuur fundamenteel beïnvloed. Het christendom heeft de tien geboden overgenomen van het jodendom. Nog weer later kende ook de islam tien geboden, die grotendeels overeenkomen.

De Tien Woorden of Tien Geboden (Exodus 20: 1-20)

- 1 Vereer geen andere goden. Vereer alleen mij.
- 2 Maak geen beeld van een mens, of van een dier dat in de lucht, op het land of in het water leeft.
- 3 Spreek mijn naam niet zomaar uit, zonder nadenken.
- 4 Vier de sabbat, want dat is een bijzondere dag.
- 5 Heb respect voor je vader en je moeder.
- 6 Vermoord niemand.
- 7 Ga niet vreemd.
- 8 Steel niet.
- 9 Vertel bij de rechter geen leugens over iemand.
- 10 Verlang niet naar iets wat van een ander is.

Barmhartig en barmhartigheid zijn kernwoorden uit de Joodse traditie: zij betekenen: liefdevol zijn, medelijden en mededogen hebben. In de boeken van de Tenach vinden we deze begrippen tientallen malen terug. Gerechtigheid is een ander kernwoord – *tsedaka* in het Hebreeuws. Het gaat over het recht van de armen. Isaac Lipschits, schrijver over het Joods maatschappelijk werk, noemt *tsedaka*, het verrichten van goede daden, een van de belangrijkste geboden die in de Tenach aan de Joden wordt opgelegd.⁴ Verantwoordelijkheid aanvaarden voor de zwakke en de hulpbehoevende medemens in de gemeenschap is een belangrijk onderdeel van de Joodse identiteit. De profeet Jesaja (750-700 voor Chr.):

‘Nee, ik wil dat het heel anders gaat! Jullie moeten niet alleen vasten, jullie moeten meer doen. Bevrijd mensen die gevangen zitten, maak hun boeien los. Laat alle slaven vrij. Zorg dat niemand meer onderdrukt wordt. Deel je brood met mensen die honger hebben. Geef arme mensen een plek in je huis. Geef kleren aan mensen die naakt zijn. Zorg goed voor de mensen om je heen! Als je dat doet, zul je echt gelukkig zijn. Je zult lijken op de zon die stralend opkomt in de ochtend’ (Jesaja 58:6-8).

⁴ Lipschits, *Tsedaka*, 13 e.v.

Enkele voorbeelden van het recht van de armen:

- Als de oogst binnengehaald wordt, moet je wat graan op de akker laten staan voor de weduwe, de wees en de vreemdeling. Hetzelfde bij de olijven- en druivenoogst.
- Van iemand die alles is kwijtgeraakt en arm is geworden, mag je geen rente voor een geldlening vragen. Winst maken op voedsel is niet toegestaan.
- Leviticus 25 schreef voor dat elk zevende jaar een *Sabbatsjaar* moest zijn: het land mocht niet ingezaaid worden en ook andere werkzaamheden waren dat jaar verboden: het moest een rustjaar zijn. Wat er dat jaar op het land zou groeien, was bestemd voor iedereen: je mag er zelf van eten, maar ook je slaven en slavinnen, je loonarbeiders en de vreemdelingen die bij je te gast zijn mogen dat. Na zeven sabbatsjaren, dus na 7x7 jaar, was het vijftigste jaar het *Jubeljaar*. Voor alle inwoners van het land worden de schulden kwijtgescholden. Ieder kan naar zijn eigen grond of eigen familie terugkeren.

Het is veelzeggend voor het Joodse sociale denken dat het Sabbatsjaar en het Jubeljaar werden voorgeschreven. Maar in de praktijk bleek dat deze bepalingen te hoog gegrepen waren, want ze werden niet nageleefd.

1.1
Standbeeld van Maimonides
(1135-1204) in Córdoba.
De Joodse geleerde Maimonides gaf
richtlijnen voor rechtvaardige hulp.

Maimonides was een beroemde Joodse geleerde die leefde in Spanje en Egypte. Hij werkte uit hoe de praktijk van tzedaka eruit zou moeten zien. Hij onderscheidde acht gradaties:

- 1 Op de eerste, de hoogste trede, wordt de behoefte van de ontvanger voorkomen. De gever schenkt of leent hem geld of zorgt voor betaalde arbeid of begint met hem een winstgevend bedrijf opdat hij niet tot armoede zal vervallen.
- 2 Op de tweede trede, de tsedaka in het geheim, weet de gever niet wie ontvangt en weet de ontvanger niet wie geeft. De anonimiteit is wederzijds; de ontvanger wordt niet beschaamd en de gever voelt zich niet verheven.
- 3 Op de derde trede van tsedaka weet de gever aan wie hij geeft, maar de ontvanger weet niet van wie hij ontvangt. Maimonides schrijft dat deze vorm gebruikt kan worden wanneer de gever bevreesd is dat zijn gave anders niet bij de beoogde persoon terecht zal komen. Beroemd is het verhaal uit de Talmoed⁵ over de bakker die, anoniem, door een luikje een arme man geld heeft toegeschoven; wanneer de arme man langs zijn winkel loopt, verbergt de bakker zich met zijn vrouw nog liever in de hete oven dan zich te vertonen aan de ontvanger van de gift.
- 4 Op de vierde trede van tsedaka weet de gever niet aan wie hij geeft, maar de ontvanger weet wel van wie hij krijgt. De ontvanger hoeft zich dan niet te schamen wanneer hij de gever ontmoet.
- 5 Op de vijfde trede van tsedaka geeft de gever rechtstreeks aan de ontvanger, maar hij geeft vóórdát deze erom heeft hoeven vragen.
- 6 Op de zesde trede van tsedaka geeft de gever pas nádat de behoeftige erom gevraagd heeft.
- 7 Op de zevende trede van tsedaka geeft de gever minder dan hij zou moeten doen, maar hij doet het wel van harte en met een opgewekt gezicht.
- 8 Op de laagste, de achtste trede van tsedaka geeft de gever minder dan hij zou moeten geven; bovendien geeft hij niet van harte en hij doet het met een norske blik.

Het christendom

Basisfeiten: Het christendom is ontstaan in de eerste decennia na de geboorte van de Joodse leraar Jezus van Nazareth (ca. het jaar 0, het begin van de christelijke jaartelling). Het basisboek van het christendom is de Bijbel (Oude Testament en Nieuwe Testament).

De volgelingen van Jezus – die zij ‘de Christus’ (het Griekse woord voor ‘de gezalfde’) noemen – kwamen geleidelijk aan helemaal buiten de Joodse geloofsge-meenschap te staan. Tussen Joden en christenen rezen onoverkomelijke verschillen in geloof en leefregels. Christenen geloven dat Jezus de zoon van God is alsmede

5 De Talmoed (*mondellinge leer*) is na de Tenach (voor christenen het Oude Testament) het belangrijkste boek binnen het jodendom. Het bevat de commentaren van belangrijke rabbijnen en andere schriftgeleerden op de Tenach, veelal in de vorm van discussies tussen voor- en tegenstanders van een bepaald standpunt (*Wikipedia*).

de Messias wiens komst al in het Oude Testament was aangekondigd. Dit werd het breekpunt tussen Joden en christenen. Het christendom werd de grootste wereldgodsdienst, met rond de 2 miljard aanhangers, vooral in Europa, Afrika, Noord- en Zuid-Amerika, Australië. Deze gelovigen zijn verdeeld in rooms-katholieken (50%), protestanten/anglicanen (37%), oosters-orthodoxen (12%) en marginale groeperingen zoals de Jehova's getuigen (1%).

Bij de volgelingen van Jezus van Nazareth lag grote nadruk op dienende liefde, de *caritas*. Hun caritasactiviteiten waren opzienbarend: steun aan weduwen en wezen, zieken, armen en gehandicapten, zorg voor gevangenen en dwangarbeiders, het begraven van armen of – ruimer – van alle doden, hulp bij grote rampen en gastvrijheid verlenen aan reizende geloofsgenoten. Het was opvallend dat de christenen aan iedereen hulp verleenden, niet alleen binnen de eigen kring. Bijzonder was dat weduwen met respect werden behandeld. Zij kregen een eigen taakomschrijving als gemeentezuster (diakones). Ziekenbezoek en de geloofsleer uitleggen aan andere vrouwen behoorden tot hun taken.⁶

1.2

Charitas (1559). Op deze gravure van Philip Galle naar een tekening van Pieter Bruegel de Oude worden de zeven werken van barmhartigheid uitgebeeld. Met de klok mee, vanaf linksonder: brood uitdelen; te drinken geven; de gevangenen bezoeken; de doden begraven; de vreemdeling onderdak verschaffen; de zieken verzorgen en kleding uitdelen. In het centrum staat een vrouw die de deugd van de Liefde symboliseert. Op haar hoofd staat een pelikaan. Deze vogel, waarvan men vroeger dacht dat zij haar jongen met haar eigen bloed voedde, is het symbool van de zichzelf opofferende liefde van Christus.

⁶ Praet, *De God der goden*, 89.

De zeven werken van barmhartigheid

In het Nieuwe Testament zijn verschillende teksten te vinden die geïnspireerd hebben tot deze caritasactiviteiten. In het evangelie naar Mattheüs (25:35-36) wordt Jezus van Nazareth geciteerd. Dit is een van de meest bekende citaten, en het is duidelijk geïnspireerd op de profeet Jesaja en de Joodse traditie van zijn tijd. Het gaat over de naastenliefde: *de werken van barmhartigheid*. Wie deze werken doet, krijgt een beloning; wie ze niet doet, krijgt straf. Over de groep die een beloning krijgt, zegt Jezus:

‘Kom, de nieuwe wereld is voor jullie. Want mijn Vader heeft het echte geluk voor jullie bestemd. Dat was al de bedoeling vanaf de schepping.
 Want toen ik honger had, gaven jullie mij te eten.
 Toen ik dorst had, gaven jullie mij te drinken.
 Toen ik een vreemdeling was, namen jullie mij in huis.
 Toen ik naakt was, gaven jullie mij kleren.
 Toen ik ziek was, zochten jullie mij op.
 Toen ik gevangen was, kwamen jullie naar mij toe.’

Het zevende werk van barmhartigheid, ‘het begraven van de doden’, werd omstreeks 300 na Chr. toegevoegd. Dit raakte in vergetelheid, want in 1207 heeft paus Innocentius III het opnieuw toegevoegd. Dit gebod lijkt niet erg bijzonder, maar in tijden van oorlog en epidemieën van besmettelijke ziekten kon het een gevaarlijk karwei zijn.

1.3
 Rembrandt (1606-1669), De barmhartige Samaritaan bij de herberg (1633).